

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Кочерга О. М.

У статті розглядаються педагогічні умови формування соціальної відповідальності у студентів – майбутніх учителів початкових класів, здійснюється аналіз організаційно-педагогічного забезпечення їх реалізації в умовах професійного навчання у педагогічному коледжі.

Ключові слова: соціальна відповідальність, студенти педагогічного коледжу, майбутні учителі початкової школи, педагогічні умови.

В статье рассматриваются педагогические условия формирования социальной ответственности у студентов – будущих учителей начальных классов, проводится анализ организационно-педагогического обеспечения их реализации в условиях профессионального обучения в педагогическом колледже.

Ключевые слова: социальная ответственность, студенты педагогического колледжа, будущие учителя начальной школы, педагогические условия.

The author of the article considers pedagogical conditions of forming social responsibility in students – prospective primary school teachers and analyzes organizational and pedagogical support during professional training at pedagogical college.

Key words: social responsibility, pedagogical college students, prospective primary school teachers, pedagogical conditions.

Оновлена система середньої освіти потребує нових підходів до підготовки вчителя нової генерації, здатного авторитарну педагогіку замінити педагогікою співробітництва, втілювати гуманістичні принципи добра і справедливості у процес формування підростаючих поколінь, здійснювати навчання учнів на високому професійному рівні. Зрозуміло, що це має бути вчитель, який уміє діяти професійно і бути творчою, соціально-активною особистістю. У зв'язку з цим державної ваги набуває підготовка висококваліфікованих, компетентних фахівців, які зможуть з найбільшою для суспільства віддачею застосовувати одержані теоретичні знання та практичні навички у навчально-виховному процесі, відповідально ставитись до власного професійного удосконалення, творчо підходять до вирішення справи навчання й виховання підростаючих поколінь.

Сучасною педагогічною наукою визначено перелік професійно значущих якостей особистості вчителя, сформованість яких є необхідною умовою для виконання ним професійних функцій (Ф. Гоноболін, Е. Гришин, Н. Кузьміна, В. Сластьонін та ін.). Соціальна відповідальність є однією з важливих і необхідних якостей у структурі вчителя-професіонала (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, О. Бондаревська, І. Бех, Г. Васянович, М. Савчин, М. Сметанський та ін.).

Вирішення завдання формування соціальної відповідальності у студентів педагогічного коледжу буде успішним під час урахування педагогічних умов підвищення ефективності цього процесу.

Метою статті є обґрунтування педагогічних умов, урахування яких сприяє підвищенню ефективності процесу формування соціальної відповідальності студентів – майбутніх учителів початкової школи та проаналізувати організаційно-педагогічне забезпечення реалізації кожної з них.

Перш за все з'ясуємо саме поняття "педагогічні умови".

Педагогічні умови як категорія трактуються по-різному. Загальнофілософське та, відповідно, загальнонаукове тлумачення поняття зводиться до того, що під ним розуміють істотний компонент комплексу об'єктів, за наявності якого з необхідністю виходить існування даного явища [7, с. 707]. У соціальній педагогіці під умовами розуміють сукупність обставин, які виникають під впливом різних факторів, які діють у соціальному середовищі. Загальний аналіз джерел переконує в тому, що в педагогіці під умовами розуміють фактори, вимоги, обставини та впливи, які здатні змінити результативність педагогічного процесу. Склад цих умов значний та різноманітний, однак, головною ознакою умов є наявність незмінних обставин, що оточують об'єкт та задають характер впливу на нього.

Аналіз теоретичних засад соціальної відповідальності та власне експериментальне дослідження дозволили установити основні педагогічні умови формування соціальної відповідальності студентів педагогічного коледжу: формування соціальної відповідальності студентів через освітньо-виховний потенціал навчальних дисциплін; спрямованість педагогічної практики на формування навичок відповідальної поведінки; формування соціальної відповідальності засобами позааудиторної виховної роботи як одного із важливих компонентів виховання студентів педагогічного коледжу.

Проаналізуємо організаційно-педагогічне забезпечення реалізації кожної з визначених нами педагогічних умов формування соціальної відповідальності у майбутніх учителів початкової школи.

Реалізація першої умови – формування соціальної відповідальності студентів через освітньо-виховний потенціал навчальних дисциплін – потребує відповідного забезпечення цілісності у межах професійної підготовки. Це вимагає визначення конкретних дисциплін у навчальному плані, мета яких – формування соціальної відповідальності студентів. Таким предметним ланцюжком є низка дисциплін, що безпосередньо спрямовані на формування професійної компетентності майбутнього вчителя початкових класів, у структурі якої соціальна відповідальність посідає одне з важливих місць. Психолого-педагогічна, або загальнопедагогічна, підготовка в цьому ланцюжку відіграє особливо важливу роль. Вона включає вивчення в процесі навчання таких дисциплін: "Вступ до спеціальності", педагогіка, загальна, вікова і педагогічна психологія, основи педагогічної творчості, сучасні педагогічні технології, основи педагогічного менеджменту. Комплексною цільовою програмою вивчення цих дисциплін передбачено, по-перше, їх узгодження в часі, по-друге, додержання наступності і логіки вивчення, використання міжпредметних зв'язків.

Спробуємо проаналізувати можливості психолого-педагогічних дисциплін у забезпеченні процесу формування у студентів педагогічного коледжу знань та уявлень про соціальну відповідальність вчителя, вироблення у них стійких поглядів та переконань, які б стали мотивами їх соціально відповідальної поведінки.

"Вступ до спеціальності", вивчення якого передбачено у першому семестрі, відкриває весь цикл психолого-педагогічних дисциплін і логічно пов'язаний з основними теоретичними курсами педагогіки та психології. Метою цього курсу є розкрити перед студентами перспектив і шляхів оволодіння професійною діяльністю вчителя, сприяти підготовці першокурсників до педагогічної практики. У напрямку формування соціальної відповідальності даний курс має важливе значення (особливо це стосується формування її когнітивної складової). У процесі вивчення основних тем дисципліни у студентів-першокурсників забезпечує формування загальних уявлень про структуру, зміст, характер і специфіку їхньої майбутньої професійної діяльності, особливості професійного становлення; передбачає пробудження у студентів інтересу до педагогічної теорії, до прогресивного педагогічного досвіду; сприяє формуванню установки на оволодіння професійними знаннями, необхідними для педагогічної діяльності. Студенти вивчають питання, що стосуються етики вчителя, особливостей його взаємодії з учнями, їх батьками, педагогами-колегами, проте вони не сприймаються майбутнім учителем як методологія педагогічної дії, оскільки подаються занадто рано, коли ще не засвоєно базових психолого-педагогічних понять.

Провідним у системі професійної загальнопедагогічної підготовки вчителів є курс "Педагогіка", оскільки він концентрує в собі методологічні, теоретичні й методичні основи навчально-виховного процесу. Завдяки йому майбутні педагоги оволодівають теорією навчання і виховання, практичними вміннями і навичками, усвідомлюють соціальне значення особи вчителя і роль педагогіки у формуванні особистості вихованця.

Важливу роль у професійному становленні вчителя відіграє курс "Психологія". Вивчення умов і основних закономірностей формування особистості, розвитку її психічних процесів та індивідуально-психологічних особливостей сприяє самопізнанню студентів та організації їхнього саморозвитку. Це допомагає майбутньому вчителю виявити й оцінити власні можливості, пізнати особистісні якості та співставити їх з тими вимогами, яких потребує майбутня професійна діяльність. Знання вікових та індивідуальних особливостей дітей забезпечує розуміння їхньої психіки, створює передумови для здійснення індивідуального підходу до кожного учня, що є однією з головних вимог суспільства, яка пред'являється до особистості вчителя в сучасних умовах. Цей курс дає уявлення про психологію педагогічної діяльності, сприяє формуванню педагогічних здібностей і вмінь, розвитку творчого потенціалу майбутнього вчителя, що є важливими сторонами його педагогічної діяльності й умовою успішного виконання професійних завдань.

Єдність курсів педагогіки і психології забезпечує загальнотеоретичний фундамент професійної підготовки майбутнього вчителя, що має особливо важливе значення у збагаченні когнітивно-ціннісного та емоційно-мотиваційного компонентів соціальної відповідальності студента. У свою чергу вони тісно пов'язані з курсом "Основи педагогічної творчості", в якому розкрито сутність майстерності сучасного вчителя і визначено шляхи її становлення. На особливу увагу заслуговують система формування культури мислення студента, спілкування з учнями, навичок саморегуляції поведінки, елементи тренінгу психофізичного апарату вчителя і педагогічний тренінг для моделювання ситуацій під час розв'язання професійних завдань. Це особливим чином впливає на формування поведінкового компонента соціальної відповідальності. Варто вказати на той факт, що даний курс викладається в сьомому семестрі, що, на нашу думку, дещо запізно. Саме такий підхід, як зауважують В. О. Сластьонін і В. Е. Тамарина, веде до занепаду методологічного рівня, зміщення акцентів, формування установки на практицизм. Тому логіка цілеспрямованого формування соціальної відповідальності в межах цих дисциплін пов'язана з динамікою формування досліджуваного утворення і передбачає таку послідовність професійного розвитку соціально відповідального студента – майбутнього вчителя відповідно до змісту навчання: актуалізація емоційного та інтелектуального потенціалів, гуманістичної спрямованості студента, ознайомлення з особливостями педагогічної професії, суспільними вимогами до особистості вчителя, змістом його професійної діяльності; усвідомлення нормативних засад педагогічної професії, формування уявлень про соціальну відповідальність як важливу професійну якість учителя, її структуру, шляхи формування; відпрацювання

педагогічних умінь і навичок відповідального виконання функціональних завдань педагогічної діяльності; розвиток рефлексії і самоаналізу.

Вчені-теоретики і педагоги-практики обґрунтовують недостатнє використання потенціалу психолого-педагогічних дисциплін у професійній підготовці майбутнього вчителя та необхідність активізації їх впливу у вирішенні даного питання. Дослідники відзначають, що стереотипне викладання гальмує запровадження в навчальний процес нових технологій, нетрадиційних форм викладання, веде до досить слабого рівня застосування проблемних завдань, науково-дослідницької роботи студента, які сприяють формуванню у майбутнього педагога творчого мислення та соціальної відповідальності. Це, у свою чергу, спонукало нас до пошуку та обґрунтування шляхів, які б забезпечили більш ефективний вплив психолого-педагогічних дисциплін на професійну підготовку майбутнього вчителя, активізували у нього стійкий інтерес до обраної професії, сприяли б формуванню у нього відповідальності за власне професійне становлення.

Формування соціальної відповідальності майбутнього педагога розглядається нами як тривалий, поетапний процес, який забезпечується поєднанням змісту психолого-педагогічних дисциплін з використанням активних форм та методів навчання, залученням студентів до науково-дослідницької роботи, участі студентів у громадській роботі. Забезпечення навчального процесу цими компонентами є значним кроком на шляху вирішення проблеми становлення соціально відповідальної особистості майбутнього вчителя.

Ми виходили з того, що мета педагогічної підготовки повинна забезпечити таку пізнавальну діяльність, яка б задовольняла професійно-педагогічні потреби студентів, забезпечувала б цілеспрямованість і взаємозв'язок у реалізації мотивів, що буде служити основою формування соціальної відповідальності. Мета повинна відображати у своєму змісті, насамперед, єдність теорії й педагогічної практики.

Важливою умовою, що стимулює стійкість соціальної відповідальності, є взаємодія педагогічних знань і досвіду в професійному становленні студентів. Традиційні моделі педагогічної підготовки нівелюють інтерес студентів до майбутньої професійної діяльності у тому випадку, якщо ігнорується їхній власний досвід, коли вони залучаються до чужого досвіду, нав'язаного ззовні й психологічно не-обґрунтованого, особистісно неусвідомленого. В основі формування соціальної відповідальності лежать не знання як результат засвоєння певного змісту, а індивідуально пережиті, суб'єктивні знання й не завжди усвідомлювані моменти реальної педагогічної діяльності. У практиці ці два види знань складають основу формування соціальної відповідальності, звільняють свідомість майбутнього учителя від відпрацьованих операцій у стандартних та нестандартних педагогічних ситуаціях. У процесі оволодіння цими видами знань важливо опиратися на пошукову активність студентів.

Особливе місце у вивченні предметів психолого-педагогічного циклу відведено семінарським та практичним заняттям, проведення яких передбачається здійснювати у формі навчально-педагогічної, рольової гри, навчальної дискусії, навчального тренінгу, через використання імітаційного методу, методу аналізу конкретної ситуації, розв'язання педагогічних задач тощо.

Важлива роль у забезпеченні єдності теоретичної і практичної підготовки студентів, формуванні у них здатності до рефлексивної діяльності належить навчальним тренінгам, головне призначення яких вбачаємо у тренуванні навичок відповідальної поведінки. Змістом тренінг-навчання є досвід поведінки, його складові: виконання доручень, обов'язків; взаємодія з людьми; проектування власної діяльності; розробка і захист програм професійного самовдосконалення; освоєння нових соціальних ролей. В основі тренінг-навчання – активна взаємодія студента з реаліями шкільного життя. Під час тренінгу досвід формується, вдосконалюється, збільшується, пристосовується, випробовується.

Одним із головних принципів тренінг-навчання є його зв'язок зі змістом професійної діяльності та досвідом учасників, його спрямованість на постійне оновлення знань і формування відповідних компетентностей. Процеси ефективного навчання тісно пов'язані зі змінами установок і стереотипів, із освоєнням нових можливостей і нових рішень. Будь-які зміни, у тому числі й навчального досвіду учасників тренінгу, відбуваються лише у тому разі, коли існує зацікавленість у їх реалізації. Тому важливими завданнями є формування бажаних установок, нового ставлення до справи, створення нової мотивації до змін, розробки механізму для реалізації таких змін.

Вважаємо, що формувальний вплив на соціальну відповідальність майбутнього вчителя в умовах професійного навчання має вирішення педагогічних ситуацій. Під педагогічною ситуацією ми розуміємо сукупність умов, у яких учитель визначає мету згідно вимог професійної діяльності та норм педагогічної етики і приймає адекватне рішення. У педагогічній науці виділяють ситуації заплановані і несподівані, в тому числі малопередбачувані, спокійні і конфліктні, а також поняття "виховна ситуація". Більше уваги варто приділяти виховним ситуаціям, оскільки саме їх вирішення має подвійний ефект: здійснюється позитивний формувальний вплив на особистість дитини і розвиваються, закріплюються вміння та навички моральної поведінки вчителя, трансформуючись у стратегію і тактику його педагогічної дії.

І. Бех розглядає виховні ситуації, що створюються шляхом здійснення особистісно зорієнтованого виховання і мають забезпечити розвиток такого рівня свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання і самоактивності з тим, щоб вона могла стати творцем власного духовно багатого життя. У цьому зв'язку науковець зазначає: "... треба культивувати такі ситуації, у яких стосунки з дітьми будуються на врахуванні їх гідності і праві бути особистістю" [1, с. 29].

Серед методів навчання важливе місце в нашій моделі посідає метод проектів. Даний метод у процесі професійного становлення особистості вчителя-професіонала розглядається як педагогічна

діяльність, спрямована на виховання творчої, відповідальної, компетентної особистості як суб'єкта і проектувальника навчально-виховного процесу учнів. Виконання студентами колективних та індивідуальних проектів передбачає залучення їх до виявлення, аналізу та розв'язання реальних загальнопедагогічних проблем із використанням для цього практичної дослідницько-пошукової роботи. Все це, з одного боку, вимагає від них належного рівня відповідальності, а з іншого, – сприяє повноцінному формуванню даної якості.

Необхідність і доцільність застосування методу проектів у ході викладання предметів психолого-педагогічного циклу обґрунтовується цілим рядом причин: навчальний процес вбудовується в логіку діяльності, що має особистісну значущість для студента й підвищує його мотивацію; комплексний підхід до розробки навчальних проектів сприяє збагаченню когнітивного компонента соціальної відповідальності; практичне використання теоретичних знань у різних ситуаціях, передбачених роботою над проектом, забезпечує глибоке й осмислене їх засвоєння, формує у студента потребу в їх постійному збагаченні; проект сприяє розвитку творчого потенціалу студентів, їхньої цілеспрямованості, активності, самостійності, ініціативи, які є важливими показниками соціальної відповідальності; залучення до роботи над проектами студентів із недостатнім рівнем знань позитивно впливає на їхній розвиток і ставлення до навчання, посилює їх навчально-пізнавальну мотивацію, спонукає до переоцінки ціннісних орієнтацій.

Другою важливою педагогічною умовою формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя початкових класів є спрямованість педагогічної практики на формування соціальної відповідальності студентів педагогічного коледжу.

У сучасній психолого-педагогічній теорії педагогічна практика розглядається як форма професійного навчання у вищих навчальних закладах, яка базується на професійних знаннях і вміннях, що забезпечують теоретичне підґрунтя для практичного пізнання відповідних закономірностей і принципів професійної діяльності, а також оволодіння засобами її організації [4].

Педагогічна практика студентів визначається науковцями як спосіб вивчення навчально-виховного процесу на основі безпосередньої участі в ньому практикантів [3]; сполучна ланка між теоретичним навчанням студента і його майбутньою професійною діяльністю в школі [2; 5]; складова психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів, у процесі якої вони оволодівають необхідними вміннями і навичками; засіб розвитку пізнавальної і творчої активності майбутнього вчителя [6].

Педагогічна практика розглядається нами, з одного боку, як важлива складова професійної підготовки майбутніх учителів, спрямована на закріплення та реалізацію в спеціально створених умовах набутих студентами предметних, психолого-педагогічних, методичних знань, умінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності в школі, з іншого – як засіб творчого розвитку та саморозвитку майбутнього вчителя, формування у нього професійно значущих якостей і готовності до інноваційної педагогічної діяльності. Саме в процесі педагогічної практики важливо створити широкі можливості для забезпечення творчого потенціалу особистості майбутнього вчителя. Оскільки саме в процесі самостійної діяльності активно формуються морально-етичні норми майбутнього фахівця, педагогічна практика має невичерпні можливості у формуванні готовності особистості студента до виконання соціально відповідальної діяльності. Професійна підготовка майбутнього вчителя повинна бути націлена на формування умінь самостійно вчитися, самовдосконалюватися, адже від нього чекають прояву професіоналізму, відповідального та творчого ставлення до своєї праці. Педагогічна практика дає можливість кожному студенту перевірити власну готовність до виконання функціональних обов'язків вчителя, рівень професійної компетентності, проявити рівень сформованості відповідальної поведінки, визначити недоліки та намітити шляхи професійного самовдосконалення.

У процесі формування відповідальності майбутнього вчителя педагогічна практика розв'язує наступні завдання: забезпечує фундаментальний науковий всебічний розвиток особистості; впливає на психолого-педагогічну підготовку; сприяє виробленню умінь та навичок професійної діяльності, що дозволить одразу після закінчення педагогічного ВНЗ включитися у професійну діяльність; формує розуміння необхідності володіти навичками неперервної освіти; розвиває здібності спілкуватися з дітьми, колегами.

Під час практики студенти є активними учасниками навчально-виховного процесу в усій його багатогранності та складності. При цьому студент-практикант проявляється у різних функціональних позиціях: організатора навчально-виховної діяльності учнів та організатора власної діяльності, зміст якої є для нього особливим предметом усвідомлення, аналізу та оцінки.

В організації педагогічної практики в коледжі необхідно створювати такі умови, які б давали студентам змогу рефлексувати й адекватно оцінювати свою діяльність, коректувати власну педагогічну позицію, реалізувати відповідальне ставлення до педагогічної праці. Управління діяльністю студентів з боку викладача, методиста, вчителя-класовода має здійснюватись через систему завдань, передбачених навчальними програмами з конкретного виду педагогічної практики.

Ми враховуємо те, що педагогічна практика одночасно може мати як позитивні моменти (розвивати інтерес до професії, формувати фахові вміння), так і негативні – формувати внутрішні психологічні бар'єри, що провокують у студентів реакцію несприйняття школи, розчарування у виборі професії тощо.

Аналіз чинних інструкцій та програм педагогічної практики засвідчує їхню переважну орієнтацію лише на процесуальний бік: регламентація необхідної кількості самостійних уроків; перелік основних видів діяльності, до яких необхідно долучитись студентам-практикантам; форма і порядок звітності тощо. Це

веде до формалізму в роботі як студентів (просте відтворення навчально-методичних настанов без стимулювання творчості і самоаналізу), так і методистів (відвідування занять студентів-практикантів переважно з метою контролю, оцінювання результатів практики з огляду на обсяг виконання програмних вимог). Тим самим нехтується змістовно-психологічний чинник педпрактики, її функціональний потенціал у процесі особистісного зростання майбутнього педагога: активізація життєвої позиції, виховання у нього таких якостей, як комунікабельність, тактовність, критичність, відповідальність тощо. Тобто, педагогічну практику ми розглядаємо і як соціально-психологічну царину професійного випробування студента. У цьому ракурсі важливо звертати увагу на фактор "ситуативної тривожності" студентів, що був об'єктом дослідження В. Юрченка [8].

Третьою педагогічною умовою формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя початкових класів є формування соціальної відповідальності засобами позааудиторної виховної роботи як одного із важливих компонентів виховання студентів педагогічного коледжу. Організація позааудиторної роботи представлена такими формами як зустрічі з вчителями, круглі столи, засідання творчих груп, об'єднаних педагогічним клубом "Пошук", виїзні засідання студентських проблемних груп, студентські науково-теоретичні та науково-практичні конференції тощо.

До організації та проведення позааудиторної виховної роботи у системі формування соціальної відповідальності майбутнього педагога передбачається залучення кураторів академічних груп, викладачів коледжу, з якими заплановано проведення науково-методичних семінарів, спрямованих на їхню підготовку до участі в експериментальній роботі з формування соціальної відповідальності студентів.

Отже, формування соціальної відповідальності студентів – майбутніх учителів початкових класів – процес складний і тривалий. Він є невід'ємною ланкою загальної системи становлення вчителя-професіонала. В межах запропонованого методичного супроводу формування соціальної відповідальності, як важливої професійної якості в структурі особистості вчителя початкових класів, повинен бути забезпечений тісний зв'язок між теоретичною і практичною підготовкою майбутнього вчителя, між програмою ВНЗ і практикою початкової школи, між викладачами, кураторами, вчителями початкових класів та студентами. Це в кінцевому результаті має забезпечити формування цілісної творчої особистості майбутнього вчителя, в структурі якої соціальна відповідальність займає особливе місце, що визначає належний рівень її готовності до реалізації професійних функцій педагога.

Література

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 203 с.
2. Гоноболин Ф. Н. О некоторых психических качествах личности учителя / Ф. Н. Гоноболин // Вопросы психологии. – 1975. – № 1. – С. 100–111.
3. Гончаренко С. У. Від педагогічної драми – до нової філософії освіти / С. У. Гончаренко // Рідна школа. – 1993. – № 10. – С. 2–7.
4. Кондрашова Л. В. Морально-психологічна готовність студента до вчительської діяльності / Л. В. Кондрашова. – К. : Вища школа, 1987. – 53 с.
5. Кічук М. В. Формування творчої особистості вчителя в процесі вузівської професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.04 – Теорія та методика професійної освіти / М. В. Кічук. – К., 1993. – 30 с.
6. Троцько Г. В. Теоретичні основи формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя / Г. В. Троцько // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002 : збірник наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. Ч. 1. – Харків : ОВС, 2002. – С. 200–209.
7. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
8. Юрченко В. І. Тривожність як прояв суперечливостей в "Я-концепції" майбутнього вчителя / В. І. Юрченко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 191–197.